

tősebb vezetője, →Kazinczy Ferenc fontos feladatának tartotta a hazai metszők kinevelését, biztatására a folyóiratok szerkesztői ösztöndíjakkal és feladatokkal támogatták őket, hogy tanulhassanak a bécsi akadémián. Neki köszönhető, hogy a 18. sz. végének íróiról portrék maradtak fenn könyveik címlapja mellett, támogatásával elősegítette a kor legtehetségesebb hazai rézmetszőinek, →Czetter Sámuelnak és →Tischler Antalnak pályafutását.

A hazai múlt iránt való érdeklődés jegyében megindult a művészeti emlékek kutatása, s ez összefonódott a történelmi ábrázolások kultuszával. Rézmetszetes kiadásban közzétették a →*Képes Krónika* miniatűrait, metszetekkel díszített tanulmány mutatta be a koronázási palástot és Lehel kürtjét, s több rézmetszetes kiadvány készült a →Szent Koronáról (→Decsy Sámuel, 1792; →Koller József, 1800).

Az egykori →nagyyszombati jezsuita egyetem és az →egyetemi nyomda Budára, ill. Pestre költöztetésével Nagyszombat elveszítette korábbi művészeti jelentőségét, Pozsony azonban – ahonnan a kormányhivatalokat II. József szintén Pest-Budára költöztette – Bécs közelsége miatt meg tudta őrizni kulturális vezető szerepét. A 18. sz. második harmadában ott dolgozott a sokoldalú →Zeller Sebestyén, Jakob Matthias Schmutzernek, a bécsi Képzőművészeti Akadémia későbbi igazgatójának mestere, s az akadémia elvégzése után néhány évig Pozsonyban működött az életképmetszetei és portréfestésze révén jelentős Johann Martin →Stock is, mielőtt hazatért volna Nagyszombatba. Továbbra sem csökkent a külföldi művészek jelentősége, Jeremias Gottlob Rugendas 1742-ben magyar főpapok arcképeit metszette rézbe, és néhány évig itt dolgozott a svájci művészcsalád leszármazottja, Johann Rudolf Füssli is.

Irod.: PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951; D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei*, in *Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1953*, Bp., 1954; CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Mar-*

tino Rota magyar arcképei, FA, 7(1955); SOLTÉSZ Zoltánné, *Magyarországi könyvdisztés a 16. században*, Bp., 1961; *Művészet Magyarországon 1780–1830*, kiáll. kat., MNG, szerk. SZABOLCSI Hedvig, GALAVICS Géza, Bp., 1980; SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon*, Bp., 1984; CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A grafikus portré a 17. századi magyarországi művészetben*, Folia Historica, 16(1991); BUZÁSI Enikő, *Régi magyar arcképek*, kiáll. kat., Tata, Vár – Szombathely, Képtár, Bp., 1988; GALAVICS Géza, *Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában*, in *Barokk művészet Közép-Európában*, 1993; V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*, Bp., 1999; GALAVICS Géza, MAROSI Ernő, MIKÓ Árpád, WEHLI Tünde, *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*, h. é. n. [Bp., 2001] (Egyetemi Könyvtár); MURÁDIN Jenő, *Az erdélyi fametszés kezdeteiről*, AH, 2003; SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet*, Bp., 2003; V. ECESEDY, 2004.

Bubryák Orsolya

grammatika

A 19. sz. közepéig a nyelvi képzés segédeszközeinek egyik fő csoportját ~knak nevezték; *nyelvtan* szavunk csak 1835-ben jelent meg először nyomtatásban, és az 1840-es években kezdett elterjedni. Az idegen nyelveket feldolgozó legtöbb munka a 17. sz. végéig a három szent nyelvhez kapcsolódott. Mo.-on is használták a külföldön elterjedt tankönyveket, számos hazai kiadásuk, átdolgozásuk ismeretes. Legtöbb a latin ~, viszonylag kevés a görög, nem csekély a héber nyelv elsajátítását célzó könyvek száma. Kiadtak német ~t is; →Komáromi Csipkés György pedig angol nyelvtant írt.

Magyar ~ szerkesztéséhez az a felismerés vezetett, hogy a magyar nyelv szabályainak rendszerezésére és rögzítésére ugyanúgy szükség van, mint más holt és élő nyelvek esetében. Csak módszeres ~ segítségével tanítható meg és terjeszthető el a következetes →helyesírás, az egységes nyelvhasználat, a szabatos kifejezés mód. A más anyanyelvűek – elsősorban a Mo. területén élő nemzetiségek – is a ~k segítségével tanulhatják meg nyelvünket.

GRĀMA

TICA HVNGAROLATINA IN

usum puerorū recēs scripta Ioanne

Syluestro Pannonio autore.

De noua, apud nrōs, beneficio Principis nrī,
imprimendi arte ad Luucnes Hexastichon.

Quisquis ī hoc ludo studijs incūbis hēstis,

Hæc noua quæ cernis iā cape dona libēs.

progreſsum ſpondēt ſtudioſorū nanq̃ tuorū,

Diues quæ nunq̃ Pannonis ora tulit.

Atq̃ tuo meritis noctesq̃, diesq̃ referre

Ne ceſſes grates qui exhibet iſta, Duci.

NEANESI, Añ. 1539. die 14 Iunij.

A régiség ~i irodalmában gyakran tárgyaltak párhuzamosan két nyelvet. Sokszor az ismert, az anyanyelv segítségével magyarázták a megtanulandó idegent. Ezt a célt szolgálták a latin ~k magyar értelmezései vagy a görög és héber nyelvkönyvek latin magyarázatai. Ugyanez az elv működött fordítva, amikor a magyar nyelv szabályszerűségeit úgy próbálták rögzíteni, hogy a jól ismert latin ~i fogalmak segítségével írták le őket.

A latin nyelvi ismeretek megszerzésének fő forrása évszázadokon keresztül Donatus 4. sz.-i műve volt. A *De octo partibus orationis methodus* gerince az etymologia, azaz alaktan. A nyolc rész szófajok szerint veszi végig a tudnivalókat. A reformáció humanizmusának legnagyobb hatását latin ~ját Philipp Melanchthon állította össze 1525–26-ban, lényegében Donatust újrendszerezve. Könyve az etymologia mellett tartalmazott részletesebb orthographiát, prosodiát és syntaxist, azaz a helyesírást, a hangsúlyokat és a mondat szerkesztés tudnivalóit. Sokáig nálunk is ez volt a prot. világ hivatalos tankönyve, némely esetben más külföldi szerzők átdolgozásai nyomán. A kat. iskolákban a ~ alapja Emmanuel Alvarez spanyol jezsuita munkája, a *De institutione grammaticae libri tres* (1572) volt, mely többször megjelent Mo.-on is. A hazai edíciók érdekessége, hogy bár a magyarázatok latinok, a példaként szolgáló paradigmásorok végig, következetesen két-nyelvűek. A Mo.-on megtelepedett külföldiek közül a →gyulafehérvári akadémia professzora, Johann Heinrich →Alsted készített ~t. A *Rudimenta linguae Latinae* (1634) legkevesebb tíz kiadást ért meg.

Az első magyar grammatikusként időnként felvetődik →Janus Pannonius neve, mint aki párhuzamos latin–magyar nyelvtant szerkesztett volna. Az évszázadok óta folyó vitában szélsőséges álláspontokat is megfogalmaztak, a Janus ~ tényként kezelésétől a leghatározottabb elutasításig. A fennmaradt utalások alapján azonban csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni. A hazai szerzők ~i munkásságának első dokumentumai →Sylvester Jánoshoz kapcsolódnak, aki magyar ér-

telmezésekkel látott el egy krakkói Donatus-kiadást, s ugyanakkor Heyden Sebbald „gyermeki beszélgetéseit” is hasonlóan kiegyesíttette (1527). Elsőként Johann →Honter szerkesztett latin ~t (1530), mely Krakkóban, majd 1539-től Brassóban is többször megjelent. →Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungarica* (1538, 21549) c. munkájában magyar helyesírási szabályokat közölt. Sylvester a Donatus, Melanchthon és mások nyomán készült *Grammatica Hungarolatinájában* (1539) a latin nyelvtani jelenségekkel párhuzamba állítja magyar megfelelőiket. Így nemcsak a latin ~t világítja meg, hanem anyanyelvét is rendszerezi. Ez az első ismert kísérlet nyelvünk törvényszerűségeinek rögzítésére. Sylvester kiter olyan magyar sajtóságokra is, amelyek a latinban nincsenek meg. →Molnár Gergely Melanchthont összefoglaló *Elementa grammaticae Latinae* (1556) c. munkáját többen átdolgozták (pl. →Alvinczi Péter, 1602); még a 19. sz. elején is újra nyomták. Ismeretes olyan redakciója, ahol a magyar mellett német példák is találhatóak. →Jászberényi Pál latin ~ja (*Institutionum grammaticarum pars prima és secunda*, 1663–64) Londonban jelent meg, többször is. A latin paradigmásorok angol megfelelőikkel kölcsönösen értelmezik egymást; munkáját a szerző angol nyelvkönyvnek is ajánlja.

A mo.-i szerkesztésű görög ~k kiadása 1535-ben indult meg. A Valentinus Wagner brassói nyomdász neve alatt többször megjelent összefoglalót latin magyarázatok kísérték. Kevésbé volt népszerű Honterus teljes egészében görög szövegű munkája (1539). →Károlyi Péter *Elementa Graecae grammaticae* (1567) c., Melanchthont tömörítő kompendiumát még a 17. sz. közepén is kiadták. A külföldi görög ~k közül sokszor megjelent a jezsuita Jacobus Gretser háromkötetes munkájának (1593) rövidített változata. A gyulafehérvári főiskola számára Alsted görög ~t is szerkesztett (1633). A declinatiók és a conjugatiók tárgyalása után a görög alapszókincset közli latin megfelelőikkel, így munkája görög–latin →szótárnak is tekinthető.

A héber kultusza a 17. sz. elejétől erősödött, amikor teológiai megfontolások alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a héber nyelv minden tudás alapja. A gyulafehérvári nyelvoktatási program keretében Alsted egy kötetben adta ki héber és káldeus ~ját (1635). A szerző szerint az utóbbi alkalmas arra, hogy a szír nyelv alapjait is meg lehessen tanulni belőle. Jacobus Alting groningeni professzor héber ~ját →Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta ki 1698-ban. A Németalföldön tanuló magyarok közül odakinn többen is megjelentettek saját szerkesztésű héber ~t (→Kismarjai Veszelin Pál, 1643; Komáromi Csipkés György, 1654; Parschitius Dániel, 1662; →Szatmárnémeti Mihály, 1667; Pilarik Ézsaiás, 1677). →Kaposi Juhász Sámuelnak, a gyulafehérvári főiskola professzorának *Memoriale Hebraicum* (1698) c. művét ugyancsak Tótfalusi Kis Miklós adta ki. Ez az első hazai héber betűkkel nyomott könyv. A héber alapszókincset tartalmazza a latin megfelelőikkel; az első részben a szerző a héber szavakat latin betűs átírásban közli. A nyelvet nemcsak tanulták, hanem gyakorolták is. Létezett magyar szerzők által művelt héber nyelvű tudományos irodalom; sok üdvözlő versről is tudomásunk van.

A magyar nyelv szabályait feldolgozó munkák egy kivételével latin nyelvűek. →Szenci Molnár Albert *Nova grammatica Ungaricája* (1610) az első teljes, mondattant is tartalmazó magyar ~. A rendszerezés alapjául a latin nyelvtani kategóriák szolgálnak; a sajátos magyar nyelvi jelenségek leírásában messzebbre jutott, mint Sylvester a maga latin–magyar ~jában. Komáromi Csipkés György *Hungaria illustratája* (1655) helyesírási szabályzat és alaktan, mondattana nincs. Vezérgondolata a héber–magyar nyelvrokonság. A szerző büszkén állapítja meg, hogy anyanyelve még az eszményített héberrel is állja a versenyt, sőt az ígeragozás lehetőségeiben még felül is múlja. A jezsuita →Pereszslényi Pál *Grammatica linguae Ungaricae* c. műve (1682) Szenci után a második teljes, mondattant is tartalmazó összefoglaló. A →Káldi György ál-

NOVAE
GRAMMATICÆ
Ungaricæ
SUCCINCTA METHO-

DO COMPREHENSÆ, ET
periphrasis exemplis illustratæ

LIBRI DUO.

Ad

Illustrissimum & Generosissimum Principem ac Dñm
DN. MAURITIUM juniorem, Hassia
Landgravium &c.

Auctore

ALBERTO MOLNAR Szenciensi.

HANOVIA, Typis Thomæ Villeriani: impensis
verò Conradi Biermanni & consort.
c1610 x.

To 22. 1. 1610
Hung. i. 1610

Szenci Molnár Albert, *Novae grammaticae Ungaricae...*, Hanau, 1610, címlap

tal kidolgozott, →Pázmány Péter gyakorlatával szentesített kat. helyesírást elsőként emeli a ~ rangjára. Az ev. →Kövesdi Pál munkája, az *Elementa linguae Hungaricae* (1686) Szenci és Pereszslényi után harmadikként mondattant is tartalmaz. A szerzőt elsősorban az iskolai oktatás gyakorlati szempontjai vezették; helyesírása következetlen, nyelvjárási elemekkel.

→Geleji Katona István *Magyar grammatikácskája* (1645) a régiség egyetlen ismert ilyen jellegű magyar nyelvű munkája. Az egységes magyar ortográfia hiányát korábban már mások is szóvá tették (Pázmány), de Geleji dolgozott ki elsőként részletes helyesírási szabályzatot. Munkájának második részében „az igaz magyar szólásnak módja felől való observatiócskák” alakítani, nyelvhelyességi és stilisztikai szabályokat rögzítenek. Geleji igyekszik elszakadni a latin ~i hagyományoktól, és anyanyelvét a gyakorlati nyelvhasználat szempontjai szerint kezeli. →Medgyesi Pál bíráló megjegy-
zé-

JOHANNIS TSÉTSI

*Illustris Scholæ Sáros-Patak: Rect: in eaq̃
SS. Theologia & Philosophia
Profefforis*

OBSERVATIONES
ORTHOGRAPHICO-
GRAMMATICÆ,

De recta HUNGARICÆ Scribendi
& Loquendi ratione,

Post Obitum Auctoris Editæ

à

JOHANNES TSÉTSI FIL.

Csécsi János nagy
hatású grammatikájának
címlapja, amely Pápai
Páriz Ferenc
Dictionarium Latino-
Hungaricumának
függelékéként
először 1708-ban,
Lőcsén
jelent meg

seit a *Dialogus politico-ecclesiasticus* (1650) előszavában a nyelvészeti ortológia és neológia első vitájának tekintik. Geleji szövelemző írásmódjának elveit id. →Csécsi János is figyelembe vette, amikor →Pápai Páriz Ferenc szótárának (1708) függelékeként megfogalmazta a magyar helyesírás szabályait (*Observationes orthographico-grammaticae*). Ezt elfogadták a 18. sz.-i ref. iskolák és nyomdák, így a *Magyar grammatikácska* még az akadémiai helyesírás kialakítását is befolyásolta.

Lásd még: →tankönyv, →tankönyvkiadás.

Kiad.: *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866; *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány* [a Sylvester János által kiegészített Donatus- és Heyden Sebald-kiadvány hasonmása], kiad. MELICH János, Bp., 1912; BHA 22, 1989 (hasonmás); *Sylvester János magyar–latin nyelvtana*, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., 1989.

Irod.: JANCsó Benedek, *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a 16–17. századból*, Bp., 1881; SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, MKsz, 1920/21, 1922; BALÁZS János, *A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása*, Magyar

Tudomány, 1956; *Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei*, in *Nyelvtani tanulmányok*, szerk. SULÁN Béla, Bp., 1961; DÁN Róbert, *Héber hungaricák a 16–18. századból*, MKsz, 1965; VITA Zsigmond, *A keleti nyelvek erdélyi tanítványai és terjesztői a 17–18. században*, in *Tudománnyal és cselekedettel*, Bukarest, 1968; SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968; DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973 (HumRef, 2); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998; STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Bp., 1999 (Hungaria Judaica, 10).

Bartók István

gránát →lövedék

gránátalma

Piros színe és sok magva miatt növény-szimbólumként az →almához hasonlóan az újjászületés, az élet és a termékenység jelképe. A görög mitológia szerint Perszephoné attribútuma, aki minden tavasszal visszatér a holtak birodalmából, ezért a halhatatlanság szimbólumai közé tartozik. Az ókeresztény korban a remény, a halhatatlanság, a feltámadás